

Лариса Миколаївна МОЙСІЄНКО

ORCID: 0000-0001-6581-6789

Роль авраамічних релігій у вирішенні екологічних проблем сучасності

Для з'ясування ролі авраамічних релігій у вирішенні екологічних проблем сучасності розглянуто суть екологічної етики в концепціях цих Церков, показано вплив їхніх релігійних організацій на формування відповідної свідомості віруючих. Визначені спільні та відмінні підходи авраамічних релігій до розуміння причин екологічних проблем і шляхів їх подолання. Зроблено висновок про можливість взаєморозуміння та зближення між народами задля збереження життя на землі на основі закладених у релігійних вченнях засад, які регулюють взаємини людини з природою, наповнюють світогляд екологічним змістом.

Ключові слова: авраамічні релігії, Церква, релігійна організація, екологічна етика, екологічна свідомість віруючих, загальнолюдська екологічна свідомість

Larysa Moisieienko

The role of Abrahamic religions in solving modern environmental problems

The place and role of Abrahamic religions in solving modern environmental problems are considered. The content of environmental ethics in the concepts of Churches and religious organizations is analyzed. The role of Churches and religious organizations in the formation of environmental awareness of believers, the promotion of environmental ethics is shown.

It is also identified common and different approaches to understanding the causes of environmental problems and ways to solve them, which is reflected in the environmental ethics of the Abrahamic religions. It is demonstrated that Churches and religious organizations not only focus their efforts on forming an ethical basis for the crisis of humanity, but also offer ways to overcome these problems. It is shown that due to its functions, including worldview and regulatory, religion can contribute to the spread of environmental ethics, which is based on moral responsibility of human for his actions, including the global consequences of scientific and technological progress.

It is concluded that an important prerequisite for environmental safety is the formation of universal environmental awareness. Churches and religious organizations are playing an increasing role in this issue, not only focusing on the ethical basis of humanity's crisis, but also proposing to unite around these ethical values in order to solve modern environmental problems. The current global environmental situation sets people up in support of the provisions laid down in religious teachings, which regulate the relationship between man and nature, fill the human mind with ecological content.

Despite some differences, different religious systems have similar views on environmental issues, in explaining the causes of the current environmental crisis and ways to overcome it.

In all three religious systems, man's violation of God's commandments, which contains the foundations of the relationship between man and nature and man's irresponsible attitude toward nature, is considered a “sin” and a cause of ecological crisis.

The solution of the ecological problem is possible only through the formation of a religious worldview, adherence to “Christian asceticism”, raising the “spiritual principle above the physical” and religious and moral improvement of man.

Keywords: Abrahamic religions, Church, religious organization, ecological ethics, ecological consciousness of believers, universal ecological consciousness

Невід’ємною компонентою загальної міжнародної безпеки є екологічна безпека. Слід визнати, що у ХХ ст. природа зазнала більшої шкоди від антропогенних чинників, ніж за всі минулі століття людської історії. Екологічні проблеми в умовах глобалізації набувають усе суттєвішого значення через їхній вплив на майбутнє нашої цивілізації. Якщо різноманітні кризові ситуації чи навіть зникнення окремих цивілізацій у минулому тільки певною мірою уповільнювали розвиток історії суспільства, то теперішні екологічні негаразди поставили перед нами питання вищого рівня, яке стосується продовження історії цілого людства. І це питання вимагає негайної відповіді.

За таких обставин необхідний комплексний підхід до формування нового бачення суті природоохоронної діяльності. Більшість екологічних проблем може бути вирішено лише у глобальному масштабі, узгодженими діями всіх країн, а забезпечення екологічної безпеки має стати першорядним загальнолюдським завданням.

Важливою передумовою забезпечення екологічної безпеки є зміна суспільної та індивідуальної свідомості у бік більш гуманного ставлення до природи, розбудову загальнолюдської екологічної свідомості. Для цього потрібна координація дій усіх соціальних сил, усіх держав та їхніх громадських інститутів.

Все помітнішу роль у цій справі відіграють різні релігійні організації, що не тільки спрямовують свої зусилля на творення етичного підґрунтя для виходу людства з кризового становища, а й пропонують засоби повного чи часткового подолання згаданих проблем.

Релігія виступає стрижнем для уконституювання багатьох етичних цінностей, впливає на світосприйняття, регламентує взаємини людини з довкіллям через господарську діяльність тощо [14]. Це пояснюється тим, що саме релігія акумулює моральний досвід попередніх поколінь, який виявляється у знаменитих старозавітних заповідях (“не вбивай”, “не кради”, “не чини перелюбу” і т. д.), у подібних канонах ісламу, юдаїзму та ін. А оскільки за різними оцінками віруючими вважають себе щонайменше 80 % мешканців землі (бл. 70 % з них є послідовниками трьох світових релігій – християнства, ісламу й індуїзму), то вплив релігійних громад на значущі сфери суспільних відносин сьогодні безперечний [19]. Актуалізується й дослідження позиції різних Церков щодо екологічного питання та їхньої ролі у формуванні екологічної свідомості.

Можна впевнено говорити про те, що в суспільстві назріла об’єктивна потреба у вивченні всього розмаїття соціальних концепцій релігійного походження, в яких провідне місце посідають екологічні аспекти.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Мета цієї статті – з'ясувати роль авраамічних релігій у вирішенні екологічних проблем сучасності, розглянувши суть екологічної етики в концепціях цих Церков, простеживши їхній вплив на розвиток екологічної свідомості віруючих, а також визначивши спільність та відмінність у їхньому розумінні причин екологічних проблем і шляхів їх усунення.

Аналізуючи напрацювання вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі філософії та релігієзнавства, варто відзначити вагомий внесок у розробку вказаної проблематики таких науковців і теологів, як С. Головащенко, А. Колодний, В. Лубський, М. Лубська, Л. Филипович, А. Буйон, Ю. Вільховий, Л. Вілкерсон, А. Димань, А. Жаловага та ін.

Теоретичну базу статті становили також наукові здобутки учених, які досліджували місце екологічної етики в концепціях окремих Церков: у католицизмі – К. Гользера, В. Рябчука, С. Шевчука, В. Шеремета, М. Пришляк та ін. [26; 32]; у протестантстві – В. Дайсінгера, О. Опаріна, С. Бакіоккі, А. Роса, М. Жукалюка, В. Любашенко, І. Вітюк та ін. [6; 8]; в ісламі – Л. Єфімової, Г. Керимова, К. Алілової [1; 2; 17], в юдаїзмі – Х. Тірош- Самуельсона, Дж. Хелфанда та ін. [37].

І все ж, навіть попри таку значну кількість сучасних студій, зазначена тема й надалі залишається актуальною, з огляду на зростання ролі різних віровчень у формуванні екологічної свідомості та вирішенні назрілих екологічних проблем.

Позицію тієї чи іншої релігійної організації стосовно екологічних питань характеризують такі її складові: пояснення причини сучасного екологічного становища; пропозиції щодо покращення екологічної ситуації; напрямки екологічної діяльності.

Засадниче значення для появи нової системи екологічних цінностей та екологічної свідомості має, зокрема, християнська екологічна етика.

Зауважимо, що обговорення ролі християнства у розвитку екологічної свідомості започаткувала робота Ліна Таунсенда Уайта-молодшого, американського історика-медієвіста, який виводив витoki екологічних проблем із глибокого середньовіччя, періоду, коли “юдео-християнське богослов'я знищило язичницький анімізм і легалізувало експлуатацію природного світу” [30]. Автор був переконаний, що Біблія визначила панування людини над природою, вказавши на неповноцінність тваринного світу, що не має “душі” або “розуму”, на відміну від людини, що створена за подобою Бога. Такі вірування породили байдужість до природи та спровокували екологічні проблеми сучасності. Акцентуючи на ролі релігії у становленні екологічної свідомості, вчений пропонував узяти за основу ставлення до природи св. Франциска Асизького як модель, в якій усі істоти заслуговують на повагу, а влада людини над природою обмежена. Впродовж тривалого часу теза Уайта зацікавлено обговорювалася, критикувалася, але незаперечною залишалася фундаментальна думка історика про те, що релігія є найдієвішим, якщо не єдиним формантом екологічної свідомості людини [40].

Базові твердження християнської екологічної етики зводяться до розуміння того, що людина може володіти землею заради своєї вигоди, однак не повинна забувати про свою відповідальність перед природою та Богом (Лк. 12:40–46) [4]. У християнстві підкреслюється єдність рослинного, тваринного й людського світів. Природа – це дім, в якому людина господарює, і водночас храм, в якому вона служить єдиному Творцеві. Підвалиною такого бачення природи як храму стала ідея теоцентризму.

Оскільки Бог – Джерело буття (Ді. 17:25), то життя в усіх його виявах набуває священного характеру, позаяк є даром Божим, і будь-яке нехтування цим даром стає викликом самому Господу [4].

На переконання християнських авторів, власне порушення біблійних заповідей, у яких відображено головні правила взаємодії людини та природи, й зумовлює багато екологічних катаклізмів. Першопричина ж екологічної кризи криється у “гріхопадінні” першої людини. Як писав екуменіст М. Заболотський, “гріх, який увійшов у світ, виявився катастрофічним, не тільки для людини, але й для екологічного середовища. Порушено було боговстановлену єдність людини і навколишнього світу” [13], що існувала до гріхопадіння (Бут. 2:19–20).

Відповідно до вчення Української греко-католицької церкви, “екологічний гріх” визначається як безвідповідальне ставлення до створеного світу, як провинна супроти Творця і важкий злочин проти людей та майбутніх поколінь [16].

В інтерпретації Католицької церкви непомірне використання природних ресурсів, нещадна експлуатація природи є не просто аморальним чи неетичним актом, а формою гріха. З’явилося навіть поняття “екотеологія”, під яким розуміють один з напрямів теології, що має екологічний зміст. Він сформувався на підставі папських енциклік Пія XII, Йоана XXIII та Павла VI [11]. Значну лепту в його розвиток вніс і св. Іван Павло II, який уважав, що “витоком безглузлого руйнування природного довкілля є недосконалість людини” [10]. “Замість співпраці з Богом” вона “підмінила собою Бога” й, “охоплена жагою мати і отримувати задоволення більшою мірою, ніж бути і зростати”, по-споживацькому використовує природні ресурси [24].

За словами іншого римського понтифіка Бенедикта XVI, “панування людини над створеною природою, дане людині Богом, але втрачене через первородний гріх, може бути відновлено”, але вже не просто вірою в Христа, а об’єднанням “розуму і віри”. А це можливо лише через “надію на любов Бога до кожного з нас і до людства загалом” [5].

Називаючи причини екологічної кризи, християнські Церкви називають і шляхи розв’язання цієї проблеми. Так, для Православної церкви це формування релігійного світобачення, дотримання християнського аскетизму, піднесення “духовного первня над тілесним” та релігійно-моральне вдосконалення [21].

Відновлення природи має початися з відновлення душі. На думку преподобного Максима Ісповідника, людина може перетворити на рай усю землю щойно тоді, коли вона носитиме рай усередині себе [31].

Визнаючи гріх не властивим людській природі, Католицька церква наголошує на необхідності виправляти людину через її “екологічне виховання” та екологічну освіту [9].

У “Посланні з нагоди Всесвітнього дня молитви за збереження створіння” папа римський Франциск закликає людство обрати справедливий стиль життя, який дасть змогу землі відпочивати, і такі способи існування, які цілковито задовольнятимуть усіх, не руйнуючи екосистем, що нас підтримують [25].

Подолати сучасні екологічні виклики реально тільки об’єднаними зусиллями всіх учасників суспільного процесу в межах їхніх можливостей і повноважень. Церкві

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

ж Христовій “надається важлива роль, що полягає у плеканні віри, духовності та моральності – складових екологічної свідомості людини, дотримання ідей сталого розвитку суспільства та збереження природної спадщини Творця” [11].

Екологічна етика знаходить практичну реалізацію в діях християнських Церков. Так, наприклад, Бюро з питань екології Патріаршої курії УГКЦ ініціює різні заходи, спрямовані на розвиток екологічної свідомості. Йдеться про організацію конференцій; впровадження екологічного виховання, зокрема у процесі катехизації та душпастирського служіння; проведення Всесвітніх днів молитви за збереження створіння, Всесвітнього часу відповідальності за створіння та щоденних молитов за все живе; спільні екологічні заходи за участю школярів і педагогів, священнослужителів та представників місцевого самоврядування [27].

Протестантські Церкви, також визначаючи як першопричину всіх негараздів людини, у т. ч. екологічних, “тріхтовність”, мають певну особливість, суть якої у відсутності віри в позитивне завершення екологічних проблем без втручання Бога. Розглядаючи сучасну екологічну картину світу через призму есхатології, що пов’язана з вірою в близьке друге пришествя Христа, протестанти, спираючись на біблійні пророцтва, не поділяють сподівань адептів інших християнських конфесій щодо можливості сталого розвитку людства (Мт. 24:12; II Тим. 3:1–5). Проте й ці Церкви не виключають активної позиції християн в екологічних питаннях. Оскільки “осквернення землі не буде вічним, Божі суди принесуть довгоочікуване благо і праведним людям, і природі” (Пс. 95:10–13, 97:9; I Хрон. 16:32, 33), і “союз Бога з вірними стане також союзом людей “з польовими звірами” (Ос. 2:16–18; Іс. 11:6), тому що всі конфлікти, зокрема конфлікт із природою, припиняться” [29].

Згідно з теоретиками протестантизму, саме християнство відіграватиме провідну роль у вирішенні екологічних проблем, ставши головною “ідеологічною та інституційною силою, яка узаконює новий соціальний порядок”, позаяк здатне виробити нову “етику життя”, що виховуватиме в людині “відповідальність за все живе перед Богом” [28]. В основі “нового аскетизму” мають бути покладені принципи “самообмеження”, “шанування всього живого”, зміна експлуатації природи на гармонійне співіснування, помірне споживання природних ресурсів та ощадливе природокористування, контроль за зростанням народонаселення та виховання почуття “благоговіння перед усім живим” [36]. Гріх проти творіння вважається гріхом проти Творця, і злочини проти природи, не менш тяжкі, ніж проти людини або суспільства, також вимагають покаяння. Дотримання норм екологічної етики передбачає внутрішнє переродження особистості, прийняття Бога як Творця всього живого [29]. Не випадково у Святому Письмі читаємо: “Праведний піклується про життя худоби” (Прип. 12:10).

У справі формуванні екологічної етики як частини християнської протестантської Церкви мають певну перевагу, бо їхні віряни провадять інтенсивну місіонерську діяльність, що розглядається як обов’язок кожного. Активна соціальна позиція протестантів щодо екологічних питань виявляється і в співпраці з природоохоронними організаціями й освітніми установами у захисті довкілля та еколого-просвітницькій роботі, і навіть в участі в судових процесах та інших акціях проти порушення природоохоронного законодавства.

Пріоритетне завдання природоохоронного служіння протестантських Церков – це зміна ставлення людей до Бога, природи і себе. Цьому сприяють належне сімейне виховання, спеціальні заняття з дітьми, підлітками, молоддю (особливо в літніх таборах і походах), богослужіння на лоні природи, місіонерські та пастирські проповіді, духовна література.

Особливістю протестантської екологічної концепції є тісний зв’язок із західними трактуваннями екологічної кризи.

Отже, у християнському розумінні аналізованій проблеми причиною багатьох екологічних катаклізмів стає порушення біблійних заповідей. А тому сучасна екологічна культура неможлива без повернення до закладених ще на зорі християнства моральних принципів (таких як любов до всього живого, гуманність, співчуття і т. д.). Основними ж акцентами екологічної християнської етики є ідеї християнського аскетизму, домінування духовного над тілесним, особистісного вдосконалення, у т. ч. розвитку екологічного мислення.

Усі християнські екологічні концепції покликані виховувати дбайливе ставлення до природи, усвідомлення значущості екологічної безпеки. Різні конфесії мають у своєму арсеналі різні канали впливу на своїх вірян і на суспільство загалом, але всі вони зорієнтовані на досягнення однієї мети – формування екологічної свідомості сучасної людини та відвернення екологічних загроз.

Що ж до ісламу, то його універсальність полягає в тому, що ця релігія охоплює всі сфери людського життя, де охорона навколишнього середовища займає чільне місце [17]. Ісламська екологічна етика заснована на Корані та хадисах (вчинках і висловлюваннях пророка Мохаммеда).

Антропоцентризм коранічних поглядів на світ виражається у баченні людини в самому центрі творіння, і вона, відповідно до ісламської етики, володіє як певними правами стосовно довкілля, так і зобов’язаннями. За інтерпретацією сучасних ісламських богословів, збереження природи та живих істот, що її населяють, – один із найважливіших обов’язків мусульманина [42; 44]. Шаріат санкціонує користування природними ресурсами в розумних межах за умови захисту довкілля й підтримання його рівноваги. Мусульманські теологи вчать: “Любити Аллаха означає любити Його творіння: природу, людину, тваринний та рослинний світ” [42].

Причини екологічної ситуації мусульманство вбачає в безвідповідальному ставленні людини до природи [12]. У Корані постулюється, що всі біди й нещастя на землі виникають через провини людей. У сурі “Рум” сказано: “Зло з’являється на суші і на морі через те, що роблять людські руки, щоб вони скуштували частину того, що вони нарobili, і щоб вони повернулися на прямий шлях” (30:41) [3].

У цьому аяті Аллах роз’яснює, що страждання і потрясіння світу тісно пов’язані з діями, вчинками і навіть помислами людей. Якщо серця та уми нечисті, то згубними будуть наслідки їхніх діянь. Ці наслідки зазнають на собі передовсім самі злочинці, аби “скуштувати частину того, що вони творили”.

У приписах, що стосуються екологічної поведінки мусульманина, заохочується садження дерев і забороняється забруднення доріг, території навколо дерев, де мандрівники зазвичай відпочивають, а також побережжя річок [12]. Під час масового

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

паломництва прихильників ісламу до святих місць у Саудівській Аравії їм не можна ані вбивати будь-яку живу істоту (навіть москітів), ані ламати гілки дерева. Такі заходи сприяють збереженню екології Саудівської Аравії, незважаючи на те, що її вже не одне десятиліття щорічно відвідують мільйони паломників [20].

Усе частіше вживається термін “екоджихад”, що позначає захист навколишнього середовища, халяльний (дозволений) і нешкідливий для екології спосіб життя та боротьбу за належний стан довкілля. Спостерігається своєрідна “глобалізація зеленого ісламу”, в спектрі уваги якого екологічні питання, починаючи від викидання сміття до спеціально відведених для цього контейнерів і закінчуючи небезпекою, що походить від ядерної зброї [20].

У серпні 2015 р. в Стамбулі відбувся міжнародний ісламський екологічний симпозіум, на якому провідні мусульманські вчені ухвалили Декларацію про зміну клімату – звернення від імені мусульман усього світу з проханням зупинити порушення екологічного балансу, що була представлена на конференції ООН [38]. З 2018 р. в Лондоні мусульмани організують “зелений іфтар” (вечірню трапезу після заходу сонця під час Рамадану) без пластику та харчових відходів; 2029 р. також у Великобританії, у Кембриджі, відкрилася перша в Європі екомечеть, спроектована так, щоб мінімізувати викиди вуглецю [41].

Ісламська організація з питань освіти, науки та культури (ISESCO), яка діє в рамках всесвітньої міжурядової Організації ісламського співробітництва, розробила для мусульманських країн програму заходів з охорони навколишнього середовища, що включає розвиток технологій із застосуванням відновлюваних джерел енергії, ліквідацію наслідків природних катастроф та інші природоохоронні завдання [39].

Мусульманські вірування, традиції й цінності сприяють ефективному та комплексному вирішенню сучасних екологічних проблем людства [35]. Іслам традиційно наголошує на важливості охорони довкілля та збереження природних ресурсів. Відповідно до ісламського права, земля, вода, вогонь, ліс і світло належать усім живим істотам, а не тільки людям.

Аллах велить правовірним уникати марнування ресурсів, адже це призводить до погіршення стану навколишнього середовища. Привілей на експлуатацію природних багатств людству було надано на засадах опіки, що передбачає право користування чужим майном під обіцянку, що воно не буде пошкоджене чи знищене.

В юдаїзмі, натомість, не духовна, а матеріальна складова має безпосередній вплив на довкілля [1]. Будучи частиною матеріального світу, людина підпорядковується фізичним, хімічним та біологічним законам природи. Водночас наявність у людини свідомості детермінує її належність і до духовного світу, світу ідей. Зрозуміло, що ці ідеї у діяльнісному світі переважно корелюють із матеріальним світом. При цьому в діяльнісному світі духовне підпорядковане матеріальному, оскільки закони природи визначають вигляд і структуру всіх речей та керують усіма процесами, що відбуваються в ньому [34].

Природний світ розглядається юдаїзмом як вершина божественного творіння, що й визначає моральну сутність цієї релігії. Людину ж єврейські теологи називають “олам катам”, тобто мікрокосм. Для етики юдаїзму недостатньо уникати зла, необ-

хідно виявляти любов діями, не шкодуючи при цьому ні здоров'я, ні надбань. Тора закликає: “Люби ближнього твого, як самого себе” (Лев. 19:18). Вчинки ж людей, які завдають іншим страждань, тягнуть за собою покарання. Навіть заподіявши шкоду тварині, людина має відповісти перед вищим судом [2].

Згідно з юдейським віровченням, саме на єврейський народ покладається місія відновлення ідеально гармонійних стосунків між творіннями Бога: неживою природою – рослинами й тваринами – людством, що були порушені першим гріхом Адама. Задля такої місії Всевишній і створив народ Ізраїлю, давши йому етичну систему правил поведінки. Праця кожної людини є частинкою діяльності всього людства, що має прагнути злагодженості між природою та суспільством [18].

Концепція “Тіккун Олам” (“відновлення світу”) відображає бажання євреїв сприяти встановленню гармонії у світі. Це стосується і соціальної злагоди, коли люди живуть у мирі, насолоджуючись здоров'ям, справедливістю та процвітанням, і обов'язку піклуватися про довкілля.

Один із способів, яким євреї намагаються зцілити світ, – це творчий рік. За Біблією, кожні сім років землю слід залишати під парою, аби ґрунт поповнив запаси природних інгредієнтів і можна було очікувати кращих урожаїв у майбутньому.

У Єврейській декларації про природу, прийнятій в Ассізі 1986 р. [43], фіксується, що кожен юдей зобов'язаний:

- усвідомлювати відповідальність людини перед Богом за все Боже творіння;
- поважати права інших людей та природи;
- вірити в те, що людям була дана влада над природою, але Бог наказав їм ставитися до творіння справедливо та співчутливо;
- не нищити те, що є корисним для людей (тваринний і рослинний світ, природні ресурси);
- спокійно реагувати на природні катаклізми, бо страх заважає діяти адекватно в критичній ситуації;
- чесно відновлювати пошкоджене середовище;
- дотримуватися суботніх років (2015 р., зокрема, став роком “глобальної відпустки”);
- змінюватися на індивідуальному, груповому та державному рівні (прикладом останнього є зобов'язання держави Ізраїль скоротити викиди вуглецю на 20 % до 2020 р.);
- за змоги використовувати лише енергію, яка надходить з відновлюваних джерел.

Розуміння актуальності екологічного питання демонструється і в ортодоксальному юдейському світі. Відкриваються “йешивот тихоніети та ульпани” (школи з 7 по 12 клас) з екологічною спеціалізацією, заснована організація “Тева іврі”, що займається поєднанням іудаїзму та екології [33].

Як бачимо, єврейській традиції властивий глибокий підхід до питань екології. Він охоплює чимало сфер: захисту рослин і тварин, бережливого ставлення до ресурсів, обмеження забруднення суспільної території, води й повітря та загалом збереження світу “недоторканим”, в ім'я Бога, що створив його, і заради наступних поколінь.

Таким чином, авраамічні релігії мають багато спільного у трактуванні екологічної проблематики, що дозволяє стверджувати про можливість взаєморозуміння

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

та зближення задля збереження життя на землі. Яскравим взірцем міжрелігійного співробітництва є зустріч, що була проведена 1986 р. в Асизі Міжнародним фондом природи (WWF), на якій представники буддизму, християнства, індуїзму, ісламу та юдаїзму прийняли декларацію віри про людство та природу. П'ять провідників основних світових релігій обговорювали, як їхні віровчення можуть і повинні допомогти зберегти природний світ [43]. У 2006 р. на Всесвітньому саміті релігійних лідерів був ухвалений заклик до всіх народів щодо повернення до життя в помірності, самообмеженні [7]. 2021 року Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій у “Зверненні з нагоди Всеукраїнського дня довкілля і 35 роковин Чорнобильської катастрофи” акцентувала увагу на тому, що ефективна відповідь на сучасні екологічні виклики залежить від усіх учасників суспільного процесу (від влади до окремих громадян), їхніх дій згідно з принципами спільного блага, внеску кожного задля збереження спільного природного дому [15].

Необхідною передумовою забезпечення екологічної безпеки є формування загальнолюдської екологічної свідомості, яке потребує координації зусиль усіх соціальних сил, усіх країн та народів.

Усе більшу роль у цьому питанні відіграють Церкви, що не тільки творять етичне підґрунтя для виходу людства із кризового становища, а й пропонують об'єднатися навколо цих етичних цінностей задля вирішення екологічних проблем сучасності. Попри певні відмінності, різні релігійні системи мають близькі погляди щодо природозбереження, подібно тлумачать причини та способи подолання сучасної екологічної кризи.

У всіх трьох релігійних системах порушення Божих заповідей, які регулюють взаємини людини і природи, у т. ч. безвідповідальне ставлення до навколишнього середовища, вважається гріхом, який призводить до екологічних проблем. Вирішення ж цих проблем можливе лише за умови належного релігійного світобачення, християнського аскетизму, пріоритетності духовного, а також постійного морального вдосконалення людини.

1. Алилова К. М. Религиозно-этические ценности и экологические проблемы на современном этапе развития общества. *Вестник Дагестанского государственного университета*. 2012. Вып. 5. С. 233–237.

2. Алилова К. М., Алилов А. Н. Мировые религии и современные экологические проблемы. *Вестник Дагестанского государственного университета*. 2013. Вып. 5. С. 246–250.

3. Ар-Рум (Римляне), Коран. 41-й аят. URL: <https://quran-online.ru/30:41>.

4. Біблія в коментарях МакДональда. URL: <https://bible.by/mcdonald/42/12/>.

5. Відповідальність за створіння у вченні Папи Венедикта XVI: Екологічне вчення Церкви. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2012. Т. 2. 128 с.

6. Вітюк І. К. Сучасні екологічні проблеми та їх вирішення в християнській есхатології (на матеріалах Церкви адвентистів сьомого дня): автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ 2009. 24 с.

7. Всемирный саммит религиозных лидеров принял итоговый документ. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/123672.htm>.

8. Дайсингер У. Небесный образ жизни сегодня: Здоровье в контексте 14-й главы Откровение: Пер. с англ. – Заокский: Источник жизни, 2003. 320 с.
9. Документи II Ватиканського собору: конституції, декрети, декларації. URL: <http://www.krotov.info/acts/20/2vatican/dcmnt377.html>.
10. Екологічне вчення Церкви: папа Іван Павло II на тему створіння та екології / ред. В. Шеремети. Івано-Франківськ: Видавництво ІФТА, 2006. 100 с.
11. Екологічний імператив у соціальній доктрині католицької Церкви. URL: <https://ecoburogsc.org.ua/index.php/statti/63-ekologichnij-imperativ-u-sotsialnij-doktrini-katolitskoyi-tserkvi>.
12. Ефимова Л. М. Экоджихад: ислам и защита окружающей среды. URL: <https://mgimo.ru/about/news/experts/ekodzhikhad-islam-i-zashchita-okruzhayushchey-sredy/>.
13. Заболотский Н. А. Природа и человек-христианин. *Журнал Московской Патриархии*. 1972. № 4. С. 44–48.
14. Завальнюк І. К. Есхатологічні інтерпретації екологічних поглядів доктрини АСД. *Sententiae: наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства)*. 2007. Спецвип. № 1. С. 268–276.
15. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій з нагоди Всеукраїнського дня довкілля і 35 роковин Чорнобильської катастрофи. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-environment-day-in-ukraine>.
16. Катехизм “Христос – наша Пасха”. URL: <https://ct.ugcc.ua/catechism/catechism-books/katehyzm-ugkc-z-hrystos-nasha-pasha/23548>.
17. Керимов Г. М. Шариат: Закон жизни мусульман: Ответ Шариата на проблемы современности. Санкт-Петербург, 2007. С. 289–300.
18. Лапицкий М. Нет хлеба – нет Торы. *Вопросы экономики*. 1994. № 7. URL: http://old.vopreco.ru/rus/archive.files/n7_1994.html.
19. Лук’янов Д. В. Релігійно-правові системи світу: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юридич. наук. Харків, 2016. 42 с.
20. Моника Збиди. Исламский энвайронментализм или призыв к Эко-Джихаду. URL: <http://www.islam-portal.ru/novosti/105/5019>.
21. Новый аскетизм – христианский ответ на изменение обстановки. *Журнал Московской Патриархии*. 1976. № 3. С. 48–53.
22. Основи соціальної концепції Російської Православної Церкви, Частина 13. URL: <http://www.mospat.ru/ru/documents/social-concepts/xiii/>.
23. Петришин Н. Є. Екологічні проблеми в осмисленні сучасних католицьких мислителів. *Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”. Серія “Історичне релігієзнавство”*. Острог, 2014. № 11. С. 122–130.
24. Послання Папи Івана Павла II. Львів: Літопис: Центр гуманітарних досліджень Львівського національного ун-ту, 2001. 287 с.
25. Послання Папи Франциска з нагоди Всесвітнього Дня молитви за збереження створіння 1 вересня 2020 р. URL: <https://ecoburogsc.org.ua/index.php/ekologichni-dokumenty-tserkvi/5476-poslannia-papu-z-nahody-vsesvitnoho-dnia-molytvy-za-zberezhennia-stvorinnia>
26. Пришляк М. Екологічне виховання як засаднича категорія сучасної біоетики. *Релігія та Соціум*. 2015. № 1/2. С. 17–18.
27. Резолюція першої Міжнародної науково-практичної конференції “Laudato Si: екологічний внесок для сталого розвитку суспільства” 10–11 грудня 2019 р. URL: <http://>

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

news.ugcc.ua/news/laudato_si_ekolog%D1%96chniy_vnesok_dlya_stalogo_rozvitku_susp%D1%96lstva_88278.html.

28. Сергійко В. Ф. Соціально-етичне вчення християнства: тенденції розвитку, конфесійні особливості: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: “Релігієзнавство” / Інститут філософії ім. Г. Сковороди. Київ, 2003. 24 с.

29. Социальная позиция протестантских церквей России. URL: <https://www.cef.ru/documents/docitem/article/1379387>.

30. Уайт Л. Исторические корни нашего экологического кризиса. *Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности*. Москва, 1990. С. 188–202.

31. Церква і проблеми екології. *Християнин і світ*. URL: <http://xic.com.ua/cerkva-pro/17-dovkillja/72-cerkva-i-problemy-ekologiji>.

32. Шеремета В. Екологічне покликання християн у контексті глобалізації кризи природного довкілля. *Духовність як основа сталого розвитку сучасного українського суспільства: соціокультурний, релігійний і мистецький аспекти*: матеріали Міжнар. наук. конф. Львів: Місіонер, 2008. С. 48–51.

33. Экология и иудаизм: противостояние или гармония? URL: <http://www.isrageo.com/2015/02/03/15shvat-2/>.

34. Экология и Тора. Одесса, 5762 г. URL: <https://www.migdal.org.ua/judaism/1647/print>.

35. A World of Green Muslims. URL: <https://aworldofgreenmuslims.wordpress.com/>.

36. Environmental theology: trends and prospects in Christian thought by Robin W. Doughty. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/03091325810050020>.

37. Helfand Jn. The Earth Is the Lord's: Judaism and Environmental Ethics. *Religion and Environmental Crisis*. Athens: University of Georgia Press, 1986. P. 38–52.

38. International islamic climate change symposium. URL: <https://www.unep.org/news-and-stories/speech/international-islamic-climate-change-symposium>.

39. Islamic World Educational, Scientific and Cultural Organization. URL: <https://www.icesco.org/en/sti/>.

40. Lynn White Jr.'s The Historical Roots of Our Ecologic Crisis' After 50 Years. *History Compass*. 2015. Vol. 13(8). P. 396–410.

41. Ramadan: how a new generation of British Muslims are becoming more green. URL: <https://theconversation.com/ramadan-how-a-new-generation-of-british-muslims-are-becoming-more-green-117271>.

42. Seyyed Hossein Nasr, Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man . Chicago. ABC International Group, 1997 [1968]). URL: <https://pdfslide.net/documents/seyyed-hossein-nasr-man-and-nature-the-spiritual-crisis-of-modern-manpdf.html>.

43. The Assisi Declarations. URL: <https://pdf4pro.com/view/the-assis-declarations-fa421.html>.

44. Young Muslim women are leading environmental movements grounded in their beliefs. URL: <https://theconversation.com/young-muslim-women-are-leading-environmental-movements-grounded-in-their-beliefs-150504>.

References

1. Alilova, K. M. (2012). Religiozno-ehlicheskie cennosti i ehkologicheskie problemy na sovremennom eh tape razvitiya obshchestva [Religious and ethical values and environmental

problems at the present stage of development of society], *Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta*, (5), 233–237 (in Rus.).

2. Alilova, K. M., Alilov, A. N. (2013). Mirovye religii i sovremennye ehkologicheskie problemy [World religions and modern environmental problems], *Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta*, (5), 246–250 (in Rus.).

3. Ar-Rum (Rimlyane), Koran. 41-j ayat. Retrieved from <https://quran-online.ru/30:41> (in Rus.).

4. Bibliia v komentariakh MakDonalda [The Bible in MacDonald's comments]. Retrieved from <https://bible.by/mcdonald/42/12/> (in Ukr.).

5. (2012). Vidpovidalnist za stvorinnia u vchenni Papy Venedykta XVI: Ekolohichne vchennia Tserkvy [Responsibility for creation in the teachings of Pope Benedict XVI: The ecological teachings of the Church], Ivano-Frankivsk: Nova Zoria (2), 128 (in Ukr.).

6. Vitiuk, I. K. (2009). Suchasni ekolohichni problemy ta yikh vyrishennia v khrystyianskii eskhatolohii (na materialakh Tserkvy adventystiv somoho dnia) [Modern environmental problems and their solutions in Christian eschatology (on the materials of the Seventh-day Adventist Church)]: avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk, Kyiv, 24 (in Ukr.).

7. Vsemirnyj sammit religioznykh liderov prinyal itogovyj document [The World Summit of Religious Leaders adopted a final document]. Retrieved from <http://www.patriarchia.ru/db/text/123672.htm> (in Rus.).

8. Dajsinger, U. (2003). Nebesnyj obraz zhizni segodnya: Zdorov'e v kontekste 14-j glavy Otkrovenie [Heavenly way of life today: Health in the Context of Chapter 14 Revelation], per. s angl. Zaokskij: Istochnik zhizni, 320 s. (in Rus.).

9. Dokumenty II Vatykanskooho soboru: konstytutsii, dekreti, deklaratsii [Documents of the Second Vatican Council: constitutions, decrees, declarations]. Retrieved from <http://www.krotov.info/acts/20/2vatican/dcmnt377.html> (in Ukr.).

10. (2006). Ekolohichne vchennia Tserkvy: papa Ivan Pavlo II na temu stvorinnia ta ekolohii [Ecological doctrine of the Church: Pope John Paul II on the subject of creation and ecology], red. V. Sheremety, Ivano-Frankivsk: Vydavnytstvo IFTA, 100 (in Ukr.).

11. Ekolohichniy imperativ u sotsialnij doktryni katolytskoi Tserkvy [Ecological imperative in the social doctrine of the Catholic Church]. Retrieved from <https://ecobourougcc.org.ua/index.php/statti/63-ekologichnij-imperativ-u-sotsialnij-doktrini-katolitskoyi-tserkvi> (in Ukr.).

12. Efimova, L. M. Ehkodzhikhad : islam i zashchita okruzhayushchej sredey [Ecojihad: Islam and environmental protection]. Retrieved from <https://mgimo.ru/about/news/experts/ekodzhikhad-islam-i-zashchita-okruzhayushchej-sredey/> (in Rus.).

13. Zabolotskij, N. A. (1972). Priroda i chelovek-khristianin [Nature and the Christian man], *Zhurnal Moskovskoj Patriarkhii*, (4), 44–48 (in Rus.).

14. Zavalniuk, I. K. (2007). Eskhatolohichni interpretatsii ekolohichnykh pohliadiy doktryny ASD [Eschatological interpretations of ecological views of the doctrine of the Seventh-day Adventist Church]. *Sententiae, Naukovi pratsi Spilky doslidnykiv modernoi filosofii (Paskalivskoho tovarystva)*, spetsvyp. (1), 268–276 (in Ukr.).

15. Zvernennia Vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii z nahody Vseukrainskoho dnia dovkilla i 35 rokovyn Chornobylskoi katastrofy [Address of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations on the occasion of the All-Ukrainian Environment Day and the 35th anniversary of the Chernobyl disaster]. Retrieved from <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-environment-day-in-ukraine> (in Ukr.).

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

16. Katekhyzm “Khrystos – nasha Paskha” [Catechism “Christ is our Easter”]. Retrieved from <https://ct.ugcc.ua/catechism/catechism-books/katehyzm-ugkcz-hrystos-nasha-pasha/23548> (in Ukr.).

17. Kerimov, G. M. (2007). Shariat: Zakon zhizni musul'man: Otvet Shariata na problemy sovremenosti [Sharia: The law of life of Muslims: Sharia's answer to modern problems], Sankt-Peterburh, 289–300 (in Rus.).

18. Lapickij, M. (1994). Net khleba – net Tory [No bread - no Torah], *Voprosy ekonomiki*, (7). Retrieved from http://old.vopreco.ru/rus/archive.files/n7_1994.html (in Rus.).

19. Lukianov, D. V. (2016). Relihiino-pravovi systemy svitu: porivnialno-pravove doslidzhennia [Religious and legal systems of the world: comparative legal research]: avtoref. dys. ... d-ra yurydychn. nauk, Kharkov, 42 (in Ukr.).

20. Monika Zbidi Islamskij ehnavajronmentalizm ili pryziv k Ehko-Dzhikhadu [Islamic environmentalism or a call for Eco-Jihad]. Retrieved from <http://www.islam-portal.ru/novosti/105/5019> (in Rus.).

21. (1976). Novyj asketizm – khristianskij otvet na izmenenie obstanovki [New asceticism - a Christian response to changing circumstances], *Zhurnal Moskovskoj Patriarkhii*, (3), 48–53 (in Rus.).

22. Osnovy sotsialnoi kontseptsii Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy, Chastyna 13 [Fundamentals of the social concept of the Russian Orthodox Church, Part 13]. Retrieved from <http://www.mospat.ru/ru/documents/social-concepts/xiii/> (in Ukr.).

23. Petryshyn, N. Ye. (2014). Ekolohichni problemy v osmyslenni suchasnykh katolytskykh [Environmental problems in the understanding of modern Catholic thinkers], *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka Akademiia”. Seriya “Istorychne relihiieznavstvo”*, Ostroh, (11), 122–130 (in Ukr.).

24. (2001). Poslannia Papy Ivana Pavla II [Message of Pope John Paul II], Lviv: Litopys: Tsentri humanitarnykh doslidzhen Lvivskoho natsionalnoho un-tu, 287 (in Ukr.).

25. Poslannia Papy Frantsyska z nahody Vsesvitnoho Dnia molytvy za zberezhennia stvorinnia I veresnia 2020 r. [Message of Pope Francis on the occasion of the World Day of Prayer for the Preservation of Creation on September 1, 2020]. Retrieved from <https://ecobourougcc.org.ua/index.php/ekologichni-dokumenti-tserkvi/5476-poslannia-papy-z-nahody-vsesvitnoho-dnia-molytvy-za-zberezhenia-stvorinnia> (in Ukr.).

26. Pryshliak, M. (2015). Ekolohichne vykhovannia yak zasadnycha katehoriia suchasnoi bioetyky [Environmental education as a fundamental category of modern bioethics], *Relihiia ta Sotsium*, (1/2), 17–18 (in Ukr.).

27. Rezoliutsiia pershoi Mizhnarodnoi nauko-vo-praktychnoi konferentsii “Laudato Si: ekolohichni vnesok dlia staloho rozvytku suspilstva” [Resolution of the first International Scientific and Practical Conference “Laudato Si: environmental contribution to sustainable development of society”], 10–11 hrudnia 2019 r. Retrieved from http://news.ugcc.ua/news/laudato_si_ekolog%D1%96chniy_vnesok_dlya_stalogo_rozvytku_susp%D1%96lstva_88278.html (in Ukr.).

28. Serhiiko, V. F. (2003). Sotsialno-etychne vchennia khrystyanstva: tendentsii rozvytku, konfesiini osoblyvosti [Socio-ethical doctrine of Christianity: development trends, confessional features]: avt. dys. ... kand. filosof. nauk: “Relihiieznavstvo” / Instytut filosofii im. H. Skovorody, Kyiv, 24 (in Ukr.).

29. Social'naya poziciya protestantskikh cerkvej Rossii [The social position of the Protestant churches of Russia]. Retrieved from: <https://www.cef.ru/documents/docitem/article/1379387> (in Rus.).

30. Uajt, L. (1990). Istoricheskie korni nashego ehkologicheskogo krizisa [Historical roots of our environmental crisis], *Global'nye problemy i obshchechelovecheskie cennosti*, Moskva, 188–202 (in Rus.).
31. Tserkva i problemy ekolohii. Khrystyianyn i svit [Church and problems of ecology. Christian and the world]. Retrieved from <http://xic.com.ua/cerkva-pro/17-dovkillja/72-cerkva-i-problemy-ekologiji> (in Ukr.).
32. Sheremeta, V. (2008). Ekolohichne poklykannia khrystyian u konteksti hlobalizatsii kryzy pryrodnoho dovkillia [Ecological vocation of Christians in the context of globalization of the crisis of the natural environment], *Dukhovnist yak osnova staloho rozvytku suchasnoho ukrainskoho suspilstva: sotsiokulturnyi, relihiinyi i mystetskyi aspekty: materialy Mizhnar. nauk. konf.*, Lviv: Misioner, 48–51 (in Ukr.).
33. Ehkologiya i iudaizm: protivostoyanie ili harmoniya? [Ecology and Judaism: confrontation or harmony?]. Retrieved from <http://www.isrageo.com/2015/02/03/15shvat-2/> (in Rus.).
34. Ehkologiya i Tora. Odessa, 5762 g. [Ecology and the Torah. Odessa, 5762]. Retrieved from <https://www.migdal.org.ua/judaism/1647/print> (in Rus.).
35. A World of Green Muslims. Retrieved from <https://aworldofgreenmuslims.wordpress.com/> (in Eng.).
36. Environmental theology: trends and prospects in Christian thought by Robin W. Doughty. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/03091325810050020> (in Eng.).
37. Helfand, Jn. (1986). The Earth Is the Lord's: Judaism and Environmental Ethics, *Religion and Environmental Crisis*, Athens: University of Georgia Press, 38–52 (in Eng.).
38. International islamic climate change symposium. Retrieved from <https://www.unep.org/news-and-stories/speech/international-islamic-climate-change-symposium> (in Eng.).
39. Islamic World Educational, Scientific and Cultural Organization. Retrieved from <https://www.icesco.org/en/sti/> (in Eng.).
40. Lynn White Jr.'s (2015). The Historical Roots of Our Ecologic Crisis' After 50 Years, *History Compass*, (13(8), 396–410 (in Eng.).
41. Ramadan: how a new generation of British Muslims are becoming more green. Retrieved from <https://theconversation.com/ramadan-how-a-new-generation-of-british-muslims-are-becoming-more-green-117271> (in Eng.).
42. Seyyed Hossein Nasr (1997 [1968]). *Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*, Chicago: ABC International Group. Retrieved from <https://pdfslide.net/documents/seyyed-hosseini-nasr-man-and-nature-the-spiritual-crisis-of-modern-manpdf.html> (in Eng.).
43. The Assisi Declarations. Retrieved from <https://pdf4pro.com/view/the-assisi-declarations-fa421.html> (in Eng.).
44. Young Muslim women are leading environmental movements grounded in their beliefs. Retrieved from <https://theconversation.com/young-muslim-women-are-leading-environmental-movements-grounded-in-their-beliefs-150504> (in Eng.).